

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI VE MAHTUMKULU DİVANLARINDA HZ. PEYGAMBER

Prophet Mohammad in İbrahim Hakki of Erzurum and Mahtumkulu Divans

Dr. Kenan ERDOĞAN*

ÖZ

Bu çalışmada daha çok Marifet-nâmesi ile tanınan XVIII. Yüzyılın ünlü bilim adamı ve şairi Erzurumlu İbrahim Hakki (1703-1772) Divanı ile yine XVIII. yüzyılda yaşamış ünlü Türkmen şairi Mahdumkulu (1733?-1783?) Divanı'nda Hz. Muhammed sevgisi ele alınmıştır.

Aynı yüzyılda yaşayan ve aynı dilin lehçeleriyle yazan bu iki büyük sufi şair, birbirine hayli uzak coğrafyalarda yaşamışlardır. Ancak uzak coğrafyalarda olmaları, aralarında bazı şekil ve söyleyiş farklarının bulunması, inanç ve sevgi birliği dolayısıyla, aynı duygu ve düşünceleri dillendirmelerine engel olmamıştır. Bu inanç ve sevgi birliği içinde Hz. Peygamber'e olan sevgi çok önemli bir yer tutmaktadır. Çalışmada, iki şairin divanı göz önünde bulundurularak taranmış ve konunun nasıl işlendiği ve anlatıldığı örnekleriyle verilmeye çalışılmıştır

Anahtar Sözcükler: Erzurumlu İbrahim Hakki, Mahtumkulu, tasavvuf şiiiri, Hz. Muhammed sevgisi

ABSTRACT

This study shall mostly dwell and elaborate upon the affection and love for Prophet Mohammad in the Diwan of İbrahim Hakki of Erzurum of the 18th century (1703-1772), scientist and poet, renowned for his master work 'Marifet-name' and the Diwan of Mahdum kulu, the Turkoman poet (1733?-1783?), who lived similarly in the 18th century.

Both of these great poets who lived in the very same century and wrote in the dialects of the very same language, yet, lived in greatly separate and far geographies. However, distances did not constitute any obstacles to these poets expressing same feelings and thoughts on the basis of the unity of love and faith notwithstanding vastly separated geographies in which these poets were located and different ways of narration and expressions of their theme. Going through and scanning the divans of both of the poets fundamentally, the study elucidates and elaborates how the subject is dealt with with narrated different examples.

Key Words: İbrahim Hakki of Erzurum, Mahtumkulu, Sufi poetry, love for the Prophet Mohammad

Giriş

Türklerin İslâm medeniyeti dairesine girmelerinden sonra toplum hayat ve sanatında birçok değişiklikler meydana gelmiş bunun tabii sonucu olarak Türk edebiyatında da büyük değişimler olmuştur. Bu etkiyi belirtmek üzere bundan

* Celal Bayar Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi
Manisa

sonra gelişen Türk Edebiyatı'na "İslâmî Türk Edebiyatı, İslâm Medeniyeti (yahut Kültürü) Etkisinde Gelişen Türk Edebiyatı, İslâmiyet Etkisindeki Türk Edebiyatı" gibi isimler verilmiştir¹.

Bu dönem edebiyatının başlıca karakteri "dinî hayatın topluma da, edebiyata da hakim oluşudur". Yeni dinin kutsal kitabının Arapça olması ve çoğunlukla Farslarla olan yakın komşuluk ve münasebetimiz ve yer yer onların vsitasıyla Müslüman olmamız gibi sebeplerden dolayı Arapça ve Farsça unsurlar dilimizde önemli bir yer tutmaya başlamıştır. "Ancak değişen sadece dil değildir. Bütün bir kainât görüşü, düşünce ve duygu âlemi, hayal dünyası, sanat anlayışı, ruhu ve hayat felsefesiyle değişmiştir"².

Bu değişiklikler bir yandan biçim, dil ve söyleyiş, redif ve kafiye anlayışı, aruz vezni, gazel, kaside, mesnevi, rubaî gibi şekil ve nazım şekilleri açısından; öbür yandan Kur'an ve hadis tercüme, tefsir ve şerhleri, tevhit, münâcât, esmâ-i hüsnâ, na't, mevlit, hilye, siyer, esmâ-i nebî, gazavât-ı nebî türlerinde olduğu gibi öz bakımından yapılan değişikliklerdir.

İslâmî dönem Türk edebiyatının en önemli konularından birincisi –kelime-i şehadette de belirtildiği üzere– Allâh ise ikincisi de onun Peygamberidir. Dolayısıyla dinî olsun olmasın, manzum veya mensur hemen her kitapta *islâmî kitap düzeni gereği* önce Allâh'la ilgili olanlar sonra da peygamberle ilgili olanlar sıralanır. Gelenekte belirlenen bu sıralama bile inanılan kıymet hükümlerine sıkı sıkıya bağlılığı gösterir. Önce Allah ve peygamberi anlatan dinî manzumeler, daha sonra padişah ve diğer devlet büyüklerini anlatan dünyevî kaside ve methiyeler gelir⁴. Gelenekçe belirlenen bu *tertip hususiyeti*, mensur ve manzum eserlerde basit yapısıyla "besmele", "hamdele" ve "salvele" şeklinde, Allâh'a hamd ve senadan, medih ve övgüden sonra resulüne salât ve selâm getirmekle başlaması, duâ ve münâcâtla bitirilmesidir⁵.

Konumuz olan Hz. Peygamber'in İslâmî Türk Edebiyatı içindeki yeri çok önemlidir. Hemen her tür ve biçimdeki eserde mutlaka Hz. Peygambere duyulan sevgi, aşk ve bağlılığın ifadelerini bulmak mümkündür. Aslında peygamber sevgisi, İslâm milletlerinin hemen hepsinin işlediği ortak bir temadır. Denilebilir ki, Hz. Peygamber kadar dünyada övülen ve sevilen hayatının her safhası bir

¹ Mine Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 4. b. Ankara 1997, s. 15. ; Ahmet Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, Ankara 2006, s.17

² Ağâh Sırrı Levend, *Ümmet Çağı Türk Edebiyatı*, Ankara 1962, s.VII.

³ Mengi, a.g.e. s. 25

⁴ Mustafa İsen, "Türk Edebiyatında Peygamber Sevgisi", *Ötelerden Bir Ses Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*, Ankara 1997, s.363-367.

⁵ Âmil Çelebioğlu, "Eski Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1998, s.349.

başka edebî türe kaynaklık etmiş bir başka kimse yoktur. Doğumu, büyümesi, evlenmesi, miracı, savaşları, mucizeleri ve vefatı asırlar boyunca sürekli işlenmiş ve işlenmeye devam etmektedir.⁶

Allâh'ın varlığını ve birliğini anlatan onun sevgisinin işlendiği gazel, ilâhî, tevhit ve münâcât gibi ilâhî aşkla dolu şiirlerden sonra Hz. Peygamberin hayatı, nübüvveti, mucizeleri ve savaşları çevresinde bir edebiyatın oluşması, şüphesiz ona duyulan samimi aşktan dolayıdır. *Marifetullah* ve *muhabbetullâh* konusunun anlatıldığı çeşitli türdeki eserlerden sonra Allâh'ın sevgilisinin (*habibullâh*) anlatıldığı eserlerde de bu sırrın mazharı yüce peygamber, ibadının, yani kullarının gönüllerinin sultanı, dertlerinin tabibi, kalplerinin de habibi olmuştur. Dolayısıyla bazı âşikâne şiirlerde Hz. Peygamber, “*güzellik ülkesinin padişahı, aslâ solmayan bir gül, hiçbir sevgili ile mukâyese edilemeyen emsali bulunmayan ebedî bir sevgilidir. İşin aslında sevgiliden maksat, bizâtihi Hazreti peygamberdir*”⁷.

Hz. Peygamberin Müslüman milletlerin hepsinin kültür, sanat ve edebiyatında muhakkak çok özel bir yeri vardır⁸. Konu Türk edebiyatı olunca Hz. Muhammed'in hayatı, kişiliği, gazâları, sözleri ve mucizeleri şair için tükenmez bir ilham kaynağı olur⁹. Başlangıçta Arap edebiyatında yalnızca Hz. Peygamberin bütün hayatını ele alarak anlatan sîre, yahut siyer türü eserler varken sonradan hayatının her bir safhası için ayrı bir tür ortaya çıkmıştır¹⁰.

Meselâ Hz. Peygamberin doğumu konusu mevlid türüne; yüz ve ruh güzelliğini anlatan fizikî ve ruhî portresi şemâil ve hilyeye; emir, söz ve davranışları kırk, yüz veya bin hadis türüne; miracı miraciyye veya mirac-nâme türüne; gazâları gazavât-nâme türüne kaynaklık etmiş ve bu tür eserlerde ele alınmıştır. Bunların yanında Kur'an'da övülen güzel ve yüce ahlâkî *ahlâku'n-nebî*, Mekke'den Medine'ye göçü *hicretü'n-nebî*, isimleri *esmâ-i nebî*, sıfatları *evsâfu'n-nebî*, mucizeleri *mucizâtü'n-nebî*, fazilet ve hasletleri *fazilet-nâme*, ümmetin şairlerinin şefâat talebi *şefa'at-nâme*, ana rahmine düşmesi fazileti, yetim ve öksüzlüğü *regâ'ibiyye* türünün ortaya çıkmasına sebep olmuş ve ilgili konular bu

⁶ Çelebioğlu, a.g.m. s. 356-357; Mahmut Kaplan, “Divan Şiirinde Hazret-i Muhammed”, *Köprü* dergisi, S.74, İstanbul 2001, s. 106-117.

⁷ Çelebioğlu, a.g.m. s.357.

⁸ İslâm toplumlarının (Arap, Fars, Türk ve Urdu) inanç ve düşünce dünyası, (tasavvuf) kültür, sanat (hat, ve mûsiki) ve edebiyatlarında Hz. Muhammed konusu İslâm Ansiklopedisi'nde ilgili madde içinde (bk. Hz. “Muhammed” maddesi C.30, s.448-482) her biri sahanın uzmanı olan farklı bilim adamlarınca ayrıntıyla yazılmış ve sonuna konuyla alakalı geniş bir de literatür eklenmiştir.

⁹ Levend, age. s.41.

¹⁰ Cemal Kurnaz, “Dinî Edebiyatta Türler”, *Divan Edebiyatı Yazıları*, Ankara 1997, s. 278.

tür eserlerde anlatılmıştır. Bütün bu türler üzerinde belirli eserler verilmiş ve çeşitli çalışmalar yapılmış olup bunların birçoğu da yayımlanmıştır¹¹. Sonuç olarak “edebiyatımızda en çok tür Hz. Peygamber etrafında teşekkül etmiştir”¹².

Bilhassa Hz. Peygamberi överek onu anlatan şiiirlerin adı olan na't; mevlid, kırk hadis, miraciyye ve hilye türü Türk edebiyatında çok büyük bir rağbet görmüş ve bunlara pek çok örnek verilmiştir¹³. Konumuz bu türler olmadığından dolayı Hz. Peygamber'le alakalı türler için genel olarak aşağıdaki dipnotta geçen kaynaklara bakılabilir.¹⁴

Bu türlerin ve müstakil eserlerin dışında hemen bütün divan ve mesnevî gibi manzum eserlerde hattâ tarih, tezkire gibi mensur eserlerde bile besmele ve hamdeleden sonra salvele, yahut tevhit ve münacâttan sonra na't, yahut miraciyye türü bir manzume ile Hz. Peygamber'e duyulan sevgi, saygı ve aşk hissini anlatıldığı görülmektedir. Hattâ tamamı Hz. Peygambere yazılan na't türü manzumelerden oluşan divanları da burada hatırlamak yerinde olacaktır¹⁵.

Türk kültürü ve edebiyatında Hz. Peygamber sevgisi ve bu sevginin edebiyatımızdaki yeri konusunda hususî ve umumî olarak, divan, tasavvuf ve yeni edebiyat gibi alanlarda, ya da her hangi bir şahsiyetin kendisi yahut bir eseri ve divanı üzerine çeşitli akademik çalışmalar ve makaleler yayımlanmıştır¹⁶. Bu

¹¹ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Uzun, *DİA*, Aynı madde “Türk Edebiyatı”(nda Hz. Muhammed) s. 457-459 ; Bu türlerin dışında, dinî-tasavvufî edebiyatımızda örnekleri az da olsa “gevher-nâme” gibi farklı bazı türlerin var olduğu anlaşılmaktadır: Bkz. Abdurrahman Güzel, “Peygamber Hakkında Yazılan Türler”, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, 2.b., Ankara 2004, s.605- 645. *Gevher-nâme*'nin, birçok tasavvufî kaynaktan, kâinâtın bir cevher olan Hz. Peygamberin nurundan yaratıldığı düşüncesinin manzum Türkçe ifadesi olduğunu söyleyebiliriz. Ancak buradaki ilahi aşkın dolabın dilinden yalnız bir şekilde anlatıldığı “dolabnâme” adlı türün (s.613-616) Hz. Peygamberle ilişkili olmadığı anlaşılıyor. Yine, dinî-tasavvufî halk edebiyatında “Ya resul senden meded”, yahut “Yâ resulâllah meded” redifli çoğunlukla “Hz. Muhammed; bazan da Hz. Ali ve diğer din büyüklerinden yardım (şefaât) isteyen medednâme-istimdadnâme” türünü de belki bunlara ekleyebiliriz. Bu tür için bkz. Erman Artun, *Dinî-Tasavvufî Halk Edebiyatı*, Ankara 2002, s.104. ; Güzel, a.g.e. s.700.

¹² Cemal Kurnaz, *Dinî Edebiyat Türleri*, *Divan Edebiyatı Yazıları*, Ankara 1997, s.278.

¹³ Bunların en önemlileri için bkz. Emine Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na't*, Ankara 1993 ; Neclâ Pekolcay, *Süleyman Çelebi, Mevlid (Vesiletü'n-Necât)*, İstanbul 1992; Abdülkadir Karahan, *İslâm Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, İstanbul 1991; Metin Akar, *Türk Edebiyatında Manzum Mi'rac-nâmeler*, Ankara 1987; Zülfikar Güngör, *Türk Edebiyatında Manzum Hilye-i Nebevîler, ve Nesimî Mehmed'in Gülistân-ı Şemâil'i*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2000.

¹⁴ Çelebioğlu, a.g.e. s. 348-365; Kaplan, a.g.m. s.106-108 v.d.; Uzun, a.g.m., s. 457-459 ; Mermer v.d., a.g.e., s282-308; Kurnaz, a.g.e. s.277-280; Güzel, a.g.e. s. 605- 645.; Mustafa İsen ve diğerleri, “Türler” *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, 2.b. Ankara 2003, s.245-265.

¹⁵ Yeniterzi, a.g.e, s.51.

¹⁶ Divan Edebiyatında ve Tanzimattan günümüze Türk edebiyatında, bazı konularda veya divan tetkik ve tahlillerinde Hz. Muhammed için bk. Ömer Demirbağ, *Divan Şiirinde Hazret-i*

çalışmada ise Türkçe'nin iki ayrı lehçesinde eserler veren ve aynı yüzyılda yaşayan iki şahsiyetin divanlarında Hz. Peygamber'in nasıl ele alındığı karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Dolayısıyla bu çalışmada aynı yüzyılda (XVIII) aynı dilin farklı lehçelerini konuşan birbirine ruhî bakımdan yakın, ama coğrafya olarak uzak iki büyük mutasavvıfın divanlarında Hazret-i Peygamber'in nasıl ve hangi yönleriyle değerlendirildiği örneklenmektedir.

Makalenin evreni Hz. Peygamber, örnekleme ise bu iki Divan'dır. Ancak öncelikle divanları taranan bu şairleri kısaca tanıtmaya ihtiyaç vardır.

1. İbrahim Hakkı-i Erzurûmî

2 Muharrem 1115/18 Mayıs 1703'te Erzurum'un Hasankale ilçesinde doğar. Babası Derviş Osman Efendi, annesi Şerife Hanife Hanım'dır. Babası Osman Efendi, pek hoşnut olduğu eşi Hanife Hanım'ın vefatı üzerine öksüz kalan altı yaşındaki İ. Hakkı'yı kardeşlerine emanet ederek 1122/1710 yılında hacca gitmek için yola çıkmışken Siirt'e yaklaşık 7 km. uzaklıktaki Tillo'ya uğraması ve orada şeyhi İsmail Fakirullah'a bağlanması üzerine oraya yerleşmiş, oğlu İbrahim'i de dokuz yaşında yanına getirterek aynı hücrede onunla bir süre yaşamış ve 1132/1720 yılında vefat etmiştir. Bu sırada 17 yaşında olan İ.Hakkı, tahsili için Erzurum'a döner. 1141'de şeyhini ziyaret için tekrar Tillo'ya gider ve onun 1147'deki vefatına kadar orada kalır. Daha sonra yeniden Erzurum'a gelen İ. Hakkı, babasının imamlık yaptığı Yukarı Habib Efendi Camii'ne imam olur ve evlenir. Ancak İbrahim Hakkı'nın burada da uzun süre durmadığı ve üç defa hacca, iki defa da İstanbul'a giderek saray kitaplığında çalıştığı, zaman zaman da Tillo, Erzurum ve Hasankale arasında gidiş-dönüşlerle hareketli bir hayat yaşadığı ve birkaç defa evlendiği anlaşılıyor. 1177/1763 yılında üçüncü defa geldiği Tillo'da şeyhinin kızıyla evlenir ve genç yaşta vefat eden eşinden sonra, 19 Cemâziyelâhir 1194/22 Haziran 1780 tarihinde vefat ederek şeyhinin türbesine

---

Muhammed, Y. Ü. Fen-Ed.Fakültesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 1991; Kaplan, a.g.m, s. 106-117; Bekir Oğuzbaşaran, *Tanzimattan Günümüze Türk Edebiyatında Türk Şiirinde Hz. Muhammed*, Y. Ü. Fen-Ed. Fakültesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Van 1992; Vedat Ali Tok, *Türk Şiirinde Hz. Muhammed*, Kayseri 1997; Zülfikar Güngör, "Hulûsî-i Daredevî Dîvânı'nda Hz. Muhammed" (S.A.V.), *Hulûsî Efendi Güldestesi*, s.23-44, Ankara 2003. Mehmed Çavuşoğlu, Necâti Bey Dîvân'ının Tahlili, İstanbul 1971, s.37-38; Harun Tolasa, *Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973, s. 30-32; Diyanet İşleri Başkanlığı ve çeşitli kuruluşlar da Kültürümüzde Hz. Peygamber konusunda birçok panel, sempozyum ve benzeri toplantılar düzenlemişlerdir: Bir örnek için bk. "Hz. Peygamber ve İnsan Sevgisi" Ayrıca diğer sempozyum başlıkları için bk. Harran Üniversitesi I. Kutlu Doğum Sempozyumu (21-22 Nisan 2007, Şanlıurfa) ; Cüneyt Gökçe, *"Mevlânâ'da Peygamber Sevgisi"*, Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu (26-28 Ekim 2007, Şanlıurfa): *Bildiriler I*, Şanlıurfa, 2008, s. 297-302; Ayrıca *Kültür*, ve *Yedi İklim* dergileri Hz. Peygamber'le ilgili özel sayılar yayınlamışlardır (2006).

defnedilir. Günümüzde, bir ziyaret yeri olan bu türbede her yıl 18 Mayıs-22 Haziran tarihleri arasında çeşitli anma faaliyetleri yapılmaktadır.

İ. Hakkı, iyi derecede bir eğitim alır ve sürekli okuyarak kendisini yetiştirir, yeni bilgileri takip eder ve bunları eserlerinde geliştirir. Değişik müelliflerce farklı rakamlar verilen eserlerinin sayısını kendisi, 10 tanesi “ana” ve beşi “evlat” olmak üzere 15 olarak belirtmektedir. Eserleri içinde özellikle pek çok yazması olan *Marifet-nâme*, onun ismini ölümsüzleştiren çok önemli bir eserdir ve yayımlanmıştır. Divanı'nın tenkitli basımı da yayımlanmış olup *Kıyafet-nâme* ve *Mektupları* gibi diğer bazı eserleri üzerinde de çalışmalar yapılmıştır¹⁷.

Hakkî mahlasıyla şiiirler söyleyen Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın, yayımlanan *Divanı*'nda, '*bir yılın günlerine eş sayıda*' 366 gazel, 5-6 nazm, 70'i musarrâ 83 rubâî, 15 adet cinaslı ma'ni, üçü mülemma 18 müfred ve bazı Arapça ve Farsça kıt'a, tahmis, muhammes, kasideler ve tercümeleleri olmak üzere toplam 500'den fazla manzume bulunmaktadır.

Başta “Mevlâ görelim neyler/ Neylerse güzel eyler” nakaratlı *Tefviz-nâmesi* olmak üzere “Can ellerinden gelmişem fani mekânı neylerem” ve “Cân u dilde hâne kıldın âkıbet” gibi birçok şiiiri, ilâhî ve türkü formlarında bestelenmiş olup bu gün bile sevilerek okunmakta ve dinlenmektedir.

2. Mahtumkulu

Mahtumkulu'nun doğum tarihi konusunda farklı görüşler ieri sürülmüştür. En çok kabul gören görüşe göre, 1146/1733 yılında Etrek ile Gürgen nehirleri arasında Hacıgovşan'da doğmuş, 1780'lerden çok sonra vefat etmiştir¹⁸.

Mahtumkulu (Mahdumkulu, Mağtımğulı) adının, şairin asıl ismi mi yoksa lakabı mı olduğu bilinmemekle birlikte daima asıl isminin yerine kullanılır ve başkaca bir ismi bilinmez. *Garrı Molla* diye bilinen babası, Devlet Mehmet (Dövmemmet) Âzâdî (1700-1760) de aruzla Va'z-ı Âzâdî adlı Çağatayca mesnevîsi olan bir şairdir. Mahtumkulu, ilköğrenimine babasının yanında başlar, Arapça ve Farsça yanında keçecilik ve kuyumculuk gibi meslekler de öğrenir. Şair, eğitimine Kızılayak ve Buhara'da Kükeltaş/Göğeldaş medresesinde devam eder. Orada Sibiryalı Türkmen şair Nuri Kâzım'la dost olup onunla Hindistan,

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Çağrı, İ.Hakkı Erzurûmî, *DİA*, C.21, İstanbul 2000, s.305-311; Âmil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara 1988. ; Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Dîvân*, Hazırlayan N. Külekçi- T. Karabey, Erzurum 1997.

¹⁸ Yeni bazı çalışmalar şairin 1798 yılında vefat ettiğini göstermektedir. Bkz. Seyitnazar Arnazarov, “Mahtumkulu Firâkî (1733-1798) Diyanet Aylık Dergisi, S.161, s.11, Ankara 2003; Ejder Çelik, “Mahtumkulu: Hayatı ve Şair Kimliği”, *Türk Dili* Dergisi, Kasım 2008, S.683, s.471-473, Kaşgarlı Mahmut Özel Sayısı. Ankara.

Afganistan ve Özbekistan'ın bazı şehirlerine gider ve orada bir müddet kalır. Sonrasında Hîve'de Şirgazi medresesinde de üç yıl eğitim alır. Bu arada karısı Akkız'dan iki oğlu olur. Bunlar yedi ve on iki yaşlarında ölür; aynı şekilde ağabeyleri Muhammed Safa ve Abdullah da düşmanları tarafından Afganistan'da öldürülür. Şairin bundan sonraki hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Dîvânı'nda sadece sevdiği hâlde kendisiyle evlenmesine engel olunan ve ayrılmak zorunda kaldığı Benli (Menli, Mengli)'den söz edilir.

Türkmen edebiyatçılarının en büyüğü, hattâ bütün Türkmenlerin "halifesi" ve "akıldarı" kabul edilen Mahtumkulu, edebî Doğu Türkçesi olan Çağatayca yanında Arapça ve Farsça'yı da öğrenmiş ve Ali Şîr Nevâî, Nizâmî, Sa'di-i Şirâzî, Nesîmî ve Fuzulî gibi klâsik şairleri okumuş ve geleneksel klâsik üslupta az sayıda bazı örnekler vermişse de, çoğunlukla klâsik bir dil ve üslûpla değil, canlı bir Türkmen şivesi ve sade bir dille yazar. Böylece yeni Türkmen edebî dili ve edebiyatının ortaya çıkmasına ve gelişmesine büyük hizmeti olur. Şiirlerinde çoğunlukla Mahtumkulu adını kullanmakla beraber, bazen de Piragi (Firakî) mahlasını kullanmıştır.

Mahtumkulu, Türkmen kabileleri ile İran ve Hive Hanlığı arasında çekişmeler ve kanlı çarpışmaların yaşandığı bir dönemde ağabeyleriyle birlikte olayların içinde, yerinden yurdundan edilen, malları mülkleri yağmalanan, esir pazarında satılan, öldürülen insanların acısını yüreğinde duyar ve bu dertlerin güçlü bir birlikle çözülebileceğini düşünerek inandığı Türkmen birliği idealinin gerçekleşmesi için çalışır. Fitne ve zulümle toplumun huzurunu bozan sahte din adamları ve idareciler, fakirleri ezen zenginler, rüşvet yiyen kadı ve kethüdalar, şiirlerinde işlediği konulardan bazılarıdır.

Halk şairleri gibi "*bâde içen*" Mahtumkulu'nun şiirlerinin en önemli teması, dünyanın faniliğidir. Çoğunlukla Ahmet Yesevî ve Yunus takipçisi bir derviş edasıyla halkı irşat etmek için hakîmâne ve nasihat-âmiz bir üslup kullanan ve halkın manevî gücünü yükselterek birliğini temin etmeye çalışan şairin, kimi zaman kötülere ve zâlimlere karşı Köroğlu ve Dadaloğlu'nu hatırlatacak gür sesli söyleyişleri, Karacoğlan gibi Türkmen kızlarının güzelliğini anlatan lirik aşk şiirleri de vardır.

100'den fazla yazma nüshası olan *Mahtumkulu Dîvânı*'nda, 500 kadar şiirin olduğu söylenir. Dîvân, Arap ve kiril harfleriyle birçok defa basılmış olup Türkiye'de de Himmet Biray tarafından 304 şiiri "*Mahtumkulu Dîvânı*" adıyla yayımlanmıştır. Şiirleri bugün Türkmenistan ve dünyanın birçok bölgesinde "*aydım*" olarak şarkılarda, türkülerde ve atasözlerinde yaşamaktadır¹⁹.

¹⁹ Geniş bilgi için bkz: Biray, age, Ankara 1992; Alim Kahraman, "Mahtumkulu", *DİA*, C.27, s.393

Şimdi, sırayla, aynı yüzyılda, aynı inanç ve ideali taşımakla beraber birbirine uzak iki ayrı diyarda yaşayan bu iki büyük şairin Hz. Peygamber'i nasıl ele aldıklarını değerlendirebiliriz.

3. İ. Hakkı Divanında Hz. Peygamber

İ.Hakkı Erzurûmî Divân'ın ilk manzumesi olan müstezat şeklindeki tevhidin sonlarına doğru Hz. Peygamber'i "yem-i irfân" ve "bahr-ı hakikat" yani *irfan ve hakikat denizi* olarak niteler. Böylece "irfan denizi olan Hz. Peygamber'in nuruyla insanların sevinip mutlu olduğu, o hakikat denizinden (hemen) her gönle aşkın coşkusunun fışkırdığı (hemen geldiği)" şu mısralarla anlatılır:

*Çün nûr-ı habîbinle ki oldur yem-i irfân
Kıldın bizi şâdân
Ol bahr-ı hakikatden olur her dile fevâr
'Aşkın galeyâmı (s. 37/32)²⁰*

Yine, "söyler" redifli tevhitte Hz. Peygamber'in "Habîbullah" olduğu, lafzi iktibaslarla vurgulanarak "O sevgilinin, seni (senin Kuran'da medh ettiğin gibi) *hakkıyla övemem*, (senin sıfatlarını) *övüp bitiremem* dediği bir durumda, kim Allâh'ın cemâl ve kemâl sıfatlarını övebileceğini söyleyebilir ki?" denir:

*Habîbi çünki "lâ uhsî senâen" der dahi kimdir
Ki ol vasfî cemâl-i bâ kemâl-i Kibriyâ söyler (s. 50/3)*

Divan'ın başındaki bu manzumelerden birinde ilâhî aşka açlık, riyazet ve nefis terbiyesiyle ulaşılabileceği anlatılırken Allâh'ın sevgilisinin bile açlıktan karnına taş bağladığı hatırlatılarak "Karnın yemek isterse sen ona ekmek değil taş ver" denilir:

*Habîbullâh mübârek karnına taş bağladı ya'ni
Ta'âm isterse batnın ver ana taş verme sen nânı (s. 55/25)*

İlâhî aşk konusunun işlendiği altıncı kasidede ise mutasavvıfların kullandığı iktibaslardan olan "Ey Muhammed! Attığın zaman sen atmadın" (Enfal Suresi 8/17) meâlindeki âyetinden ve "Kulum bana nâfilelerle yaklaşır, hattâ (öyle olur ki) Ben onun gören gözü, tutan eli, işiten kulağı, yürüyen ayağı olurum²¹" kutsî

394. Ankara 2003

²⁰ Burada verilen sayfa numaraları N. Külekçi ve T. Karabey tarafından tenkitli neşri yapılan *İbrahim Hakkı Erzurûmî Divanı* (Erzurum 1997)'na aittir. Çalışmamızda bu eser kaynak olarak alınmıştır. İkinci rakam beyit numarasını göstermektedir.

²¹ H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2000, s.201. 'den naklen Buharî, Rikâk 38

hadisinden alıntılar yapılır ve “şüphesiz onun eli Dostun elidir, denilir. Başka bir beyitte ise “Bedenin uzaklık ve yakınlığı gönül için gerekmez. Nitekim Veysel Karani, Dostun kokusunu ta Yemen’de buldu da suretini Mekke’de bulamadı” şeklinde ifade edilir (s.65/24-29)²². Bu beyitlerde Hz. Peygamber’den “dost ve habîb” sıfatlarıyla bahsedildiği görülür. Bu bölümü özetleyen bir beyti örnekleyecek olursak;

*“Mâ rameyte iz rameyte” dedi Hakk ol dostuna
Kim anın desti habîbi destidir bî-şekk ü zann (s. 65/24)*

Dîvân’ın 79-81. Sayfaları arasındaki manzume Hz. Peygamber vafında ve onu(n ahlâkını) övmek için yazılmış 25 beyitlik bir na’ttır. ‘Kerem kâni” redifli kasîde muhtevâ bakımından aynı zamanda Hz. Peygamber’in güzel ahlâkını öven bir “ahlâku’n-nebî” ve sıfatlarını anlatan bir hilye gibidir. Manzumede Hz. Peygamber, şu vasıfları ile anlatılmaktadır:

“O bağış ve cömertlik sahibi, kerem madeni, durmadan Allâh’ın ismini zikir eder, hamd ve övgü kaynağıdır. O, ilim, hilm ve lutuf kaynağıdır. O kerem sahibinin canı güzel huylarla doluydu. O asâlet ve cömertlik sahibi Hakk’ın mahlukuna Allâh için rıfk ve tevâzû ve bütün insanlara iyilik ve bağış ile muamele ederdi. O, yalnızca Allâh için sever ve buğz ederdi. Nefsi için ne dost ne de düşman olmuştu. O, ne kakkahayla güldü, ne de aslâ bir kimseye sövdü. O lutuf sahibi, güzel sözlü, güleç yüzlü ve güzellekle dolu idi. Yumuşak huylu ve hayalî, iyiliksever ve saygılıydı. Bir şey isteyen, ağlayan ve yalvaranı öyle bırakmazdı (çaresini bulurdu.) Affedicilik ve bağışlayıcılıkla suçluların özrünü kabul eden şefkatli ve yüksek ahlâklı, asil bir zâttı. O cömertlik sahibi fakirleri kendine kardeş edinir, zenginliği değil fakirliği sever ve onunla övünürdü. O, yamalı elbiseler ve nalın giyer, her hastaya gider, derdine derman olurdu. Evinin işini güzelce kendi görür, bütün zorlukları kolaylaştırırdı. Eğer arpa ekmeği ve mercimek çorbası için (dahi) davet edilse gider misafir olurdu. Bazen ata ve katıra, bazen de deve ve merkebe binerdi. Bazen de o cömertlik sahibi sultan, yalın ayak yürürdü. Bazen dizini dikerek, bazen dizi üzere bazen de bağdaş kurarak otururdu. (Davranışları) Açık ve gizli edeple doluydu. Üç parmağıyla lezzetle yer ve yalar, suyu üç nefeste içerdi. Bal, helva, kabak, sirke ve tiridi severdi. Ama arpa ekmeğini bile doyunca (ya kadar) yememişti. Bazen de açlıktan karnına taş bağlardı. Kalbim titremesin derdi o cömertlik kaynağı. Mutlu yuvasında bazen aylarca ateş yanmazdı (yemek pişmezdi). Hurma ve narı kanâ’atle yerdi. Elbise ve abdest gibi güzel işlerde hep sağdan başlamayı severdi. Yüzü kibleye dönük olarak, sağ yanı üzere yatarı. Her nefeste gaybı seyran ederdi. İçi lif dolu yastığı da yatağı da sertti. (Bu yüzden) O (gönlü) uyanık, gece

²² Veysel Karanî ve Hz. Peygamber’in dostluğunu anlatan bir başka beyti için bkz. s.405/6

yattığı zaman az uyurdu. Gözleri uyur ama gönlü aslâ uyumazdı; gönlü her an, ezelden güzelliğine hayran olduğu dost ile idi. O aslâ boş konuşmazdı, konuştuğu hep vahiy idi. (O) Umman denizi, hikmet incisiyle dolu idi. Bedeni halk içinde, ama gönlü hep o sevgili ile baş başaydı. O iyilik madeni, her an çocukta birliği bulurdu. Hem ona hem de arkadaşlarına salât ve selâm olsun ki, onları kendine dost edinmişti. Ey Hakkı! Halkı unut (bırak), Hakk'ın Habibi'nin güzel ahlâkımdan (ders, örnek) al. Çünkü o güzel ahlâk sahibi de güzel ahlâk dersini Allâh'tan almıştı”.

Manzumenin sondaki üç beytinin de metnini vermekle yetinelim:

*Teni halk içre idi gönlü dostuyla tek ü tenhâ
Bulurdu vahdeti kesrette her an kerem kâni*

*Salât u selâm olsun ana hem âl u sahbîne
Ki kıldı anları kendüye yârân ol kerem kâni*

*Gel ey Hakkî unut halkı habîb-i Hakk'dan al hulki
Ki Hakk'dan hüsn-i hulk almışdı meccân ol kerem kâni* (s. 81/23-25)

İ. Hakkı'nın, başlığında “vasl-nâme” adı verilen ve dervişlere gönderildiği söylenen manzum mektubunda, sanki besmele ile başlayıp hamdele ve salvele ile devam eden bütün klasik kitap ve mektuplardaki tertip usûlünün bir örneğini buluruz:

*Hak ismiyle bu nâmeye başladım
Ve hamdiyle câna cân bağısladım*

*Habîbine olsun salât u selâm
Dahi âli ashâbıma bî't-temâm* (s. 89/1-2)

Söz tutma konusunda yazılan “Hemân söz tut hemân söz tut” mükerrer mısralı murabba' nazım şekliyle yazılmış pend-nâmesinin bir bendinde, Allâh'ın kelâmında, peygamberin de hadîsinde “söz tut” buyurduğunu belirtir:

*Kelâmında demiş Allâh
Hadîsinde habîbullâh
Mutî' ol söyle eyvallâh
Hemân söz tut hemân söz tut* (s. 107)

İkinci bendinde belirtildiği üzere Hz. Peygamber'in bir hadîsinden²³ hareketle yazılmış olan ve mükerrer mısra olarak tekrar edilen "istefi kalbek" ikbâlin işle bu bentte şu şekilde işlenmiştir:

*Nefs ile kalmışken 'akl uyurdu
Dil hikmetin peygamber duyurdu
Kim bu hadisi 'akla buyurdu
'İstefi kalbek" ikbâlin işle (s. 110/2)*

İ. Hakkı, *İlâhî-nâme* diye isimlendirdiği *Dîvân*'ının ilk gazelinde de Allâh'ın adını anarak ona hamd ve senâdan (hamdele) sonra, peygamberine salât ve selâm (salvele) etme geleneğini devam ettirir:

*Sana hamd ü senâ olsun ki verdin gönlüme 'aşkın
Selâm olsun ana kim rûh-ı pâki 'aşkdır mahzâ (s. 137/2)*

6. gazelinde ise ilâhî aşk ve muhabbetten bahsederken ibadetin cennet umarak veya cehennemden korkarak değil, yalnızca onun rıza ve muhabbeti için olması gereği üzerinde durur ve "*Habibullâh'ın ayağı, gece namazında (uzun süre) ayakta durmasından dolayı şiş(er)di. (Ancak O'nun böyle uzun uzun gece namazı kılmasının) sebebi, korku ve umut değil, aşk coşkunluğu idi*" der:

*Pây-ı mahbûb-ı Hudâ şişdi kıyâm-ı şebden
Sebeb-i cûşiş-i aşk idi değil havf u recâ (s.142/4)*

Dîvân'nda 20. sırada bulunan gazel ise sanki Mevlânâ'nın hicretle ilgili bir gazelinin tercümesi gibidir²⁴. *Seyr ü sülûk* konusunun anlatıldığı bu gazelin 6. mısrasında şair, "*Allâh'ın sevgilisi Mekke'den mağlûp olarak yola çıktı. (Ama daha sonra yine) Allâh ('ın izniyle) Mekke'yi galip olarak fethetti*". der:

*Habîb-i Hak çü sefer kıldı Mekke'den mağlûb
Seferle Mekke'yi feth etti gâlib ol Mevlâ (s. 156/6)*

Dert ve belâlara sabretmenin, kazaya rızânın güzelliğini anlattığı gazelin matla' beytinde Allâh'ın verdiği rızanın güzelliğinin Habibullâh'tan öğrenilmesini ister:

*Habîb-i Hakk'dan öğren kîmyâ hoş
Ne kim Allâh ederse ver rızâ hoş (s. 316/1)*

²³ Yılmaz, a.g.e., s. 158. (Dârimî, Büyü' 2) Burada hadisin çevirisi şu şekildedir: "Müftüler fetvâ verse de sen gönlüne danış". Aynı murabba'ın 7. bendinde ise aynı hadis, mahallî ağızla "Kalbe danış sen bir iş edende" şeklinde tercüme edilmiştir.

²⁴ Çelebioğlu, age. s.20.

“*Evrenin yaratılmasından amaç, insanın varlığıdır. Sen olmasaydın kâinât da olmazdı*” diye özetleyebileceğimiz Arapça ve Türkçe karışık mülemma‘ beyitte, “*levlâke levlâk*” diye başlayan ‘Ey habibim! Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım’ anlamındaki Kutsî Hadis’e telmihte bulunulur:

*Vücûd-ı cümle cihândan garaz vücûdundur
Femâ tekevünü fî'l-kevnî kâ'inün levlâk*²⁵ (s. 344/4)

Aşağıdaki beyitte ise Hz. Peygamber’in miraca yükseltilmesi konu edilir: “*Allâh’ın (lutfuyla) Refrefle mi’râca çıkan gönül, Kur’ân âyetlerini sessiz ve harfsiz okur*”:

*Ol dil ki buldu Hakk’dan mi’râc-ı Refrefiyi
Bî-harf ü savt okur ol âyât-ı Mushafiyi* (s. 474/1)

Erzurumlu İbrahim Hakkı Dîvânı’nda da diğer Dîvân ve tasavvuf şairlerinde olduğu gibi Hz. Peygamber’in birçok hadisine rastlanmaktadır. Bunların bazılarında bir iki kelimeyle telmih edilirken, kiminin kısa metni yahut meâlî verilebilmektedir. Ancak çoğunlukla hadis oldukları belirtilmediği ve hadiste geçen kelimeler tevriyeli olarak kullanıldığı için bunların tespiti bir hayli zordur. Hususî çalışmalar gerektirir. Bazıları da aşağıda olduğu gibi nâkıs, tam, lafzî ve manevî iktibas gibi değişik şekillerde verilir. Bu yüzden biz burada konuyla ilgili fazla açıklamaya girmeden malum ve meşhur birkaç örnek vermekle yetineceğiz²⁶:

1. (*Mûtû kable en temûtû*) “Ölmeden önce ölünüz”:
Emr-i mûtû kable mûtû tut seherle cûdan
Hayrete var yok ol andan bul hayât-ı tâze cân (s. 63/4)
2. (*El fakru fahrî*) “Fakirlik benim iftihâr vesilemdir”:
Fakr içinde fahrî bil yoklukda hem bul varlığı
Dîn derûn-ı küfüdür vahdet derûn-ı merd ü zen (s. 64/13)
3. (*Hel min sâilin*) “(Bir şey) isteyen, soran var mı?”:
Hakk nidâ eyler ki *hel min sâilin* her nîm şeb
Kim ne isterse o ber-hurdâr olur vakt-i seher (s. 245/6)

²⁵ Aynı eser, s. 348/7. beyit de aynı anlamda aynı kutsî hadise telmih etmektedir.

²⁶ Edebiyatımızda kullanılan burada veya başka yerlerde geçen âyet, hadis ve kelâm-ı kibâr niteliğindeki sözler için Mehmet Yılmaz’ın *Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler* (Enderun Kitabevi, İstanbul 1992) kitabına bakılabilir. Ayrıca Hz. Peygamber’in isim ve sıfatları ve na’tlarda geçen ayet ve hadisler için bk. Emine Yeniterzi, *Dîvân Şiirinde Na’t*, Selçuk Üniversitesi, SBE, Konya 1989.

4. (*Tehallakû bi-ahlâkallâh*) “Allâh’ım ahlâkı ile ahlâklanınız”:
Tehalluk eyle sen *ahlâk-ı Hakk’la* ey Hakkî
Ki dîn ü mezheb-i Hak’dır bu dîn ü mezhebimiz (s. 299/7)
5. (*En-nevmü ehu’l-mevt*) “Uyku ölümün kardeşidir”:
Nevm ü gafletdir *ehu’l-mevt* olma hayy ol aşk ile
Dinle her şeb sözlerim ma’lûmun olsun cümle râz (s. 303/6)
6. (*Kelliminî yâ Humeyrâ*) “Humeyrâ bana (benimle) konuş”:
Kelliminî yâ Humeyrâ kıldı vird
Kim leb-i aşk idi ol şîrîn-makâl (s. 352/7)
7. (*Men arefe nefsehu fe-kad arefe rabbeh*) “Kendini (nefsini) bilen rabbini bilir”:
Çü *ârif nefsinî bilmiş* ki sultân u ra’iyyetdir
O micmerdir hem âteş bûy alır hoş kendi ûdından (s. 423/3)
8. (*..esleme şeytânî*) “Şeytanım Müslüman oldu”:
Nefs oldu çü rahmânî der *esleme şeytânî*
Bu ten ki müselmândır oldukça bu tarz olsun (s. 426/4)

9-10. (*Mâ vesa’anî.; Küntü kenzen mahfiyyen..*) “Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim bu halkı (mahlukatı) yarattım”:

Bazen yukarıdaki örneklerde (ve aşağıda) olduğu gibi yalnızca “tahalluk, fahr, kenz” gibi bir kelimeyle de bir hadise işaret edilebilir:

“Sığmam dedi Hakk ‘arz u semâya”
Kenzüm bilindim dil mahzeninden (s. 442/2)

Bunların dışında İ. Hakkı Erzurûmî Divanı’nda çoğunlukla aşk konusunun işlendiği gazel ve ilahîlerden bazılarının Hz. Peygamber vasfında yazılması muhtemeldir. Çünkü bazılarında göre geleneksel olarak gazellerin her harfinin ilk veya ikinci sırada olanların tevhit ve na’t olma ihtimali vardır²⁷. Mecâzî veya hakîki, beşerî yahut ilâhî sevgili yahut memduhların çoğu zaman aynı benzetme ve sıfatlarla anlatıldığı divan şiiri geleneğinde -açık karineler olmadıkça- bunları birbirinden ayırmak bir hayli zordur. Biz bu vesileyle Hakkî Divanı’ndaki 144, 178, 189, 334, 352, 447 numaralı gazellerin na’t olabileceğini zannediyoruz. Yine “yâr-ı gâr” ve “kâbe kavseyn” gibi tamlamaların Hz. Peygamber’le ilgili olarak defalarca kullanıldığını söyleyebiliriz.

²⁷ Yeniterzi, age, s.50.

Özetleyecek olursak Erzurumlu İ. Hakkı Efendi, tevhit ve münâcâtın sonra geleneğe uyarak 25 beyitlik uzun bir na't yazmış, manzum mektup ve kimi şiirlerinde, başlarken veya bitirirken Hz. Peygamber'e salât ve selâm getirmeyi ihmâl etmemiş, Hz. Peygamber'in kimi vasıflarını ve hadislerini şiirinde sevgi ve saygıyla ele almış ve değerlendirmiştir. O'nun yine de Yunus Emre, Eşrefoğlu Rûmî, Dede Ömer Rûşenî, Yahyâ Nazîm, Neccarzâde Rıza, Salâhî-i Uşşâkî gibi, bilinen şekliyle, çok fazla müstakil na't yazmadığını söyleyebiliriz. Bunun sebebinin İ. Hakkı'nın özellikle ilâhî aşk konusuna yoğunlaşmasına bağlıyoruz. Bu yüzden aşk konusunun yanında diğer konulara pek önem verilmemiş yahut aşk konulu gazellerin belki de birçoğu na't olarak düşünölmüş olabilir.

3. İ. Hakkı Divanında Hz. Peygamber

Bu yüzyıl Türkmen Edebiyatı'nın en önemli ismi *Mahtumkulu Divanı*'nın daha ilk sırada bulunan şiirinde, hayatının belki de en önemli olayı olan şairliğe ilk adım atışı; Hz. Muhammed'in emri üzerine kendisine aşk bâdesi içirilerek âşıklık mesleğine girmesi anlatılır. Bu hadisenin²⁸ hikâye edildiği 17 dörtlükten oluşan bu uzun şiirden bir bendini örnekeleyecek olursak:

Resûlullâh aydı: Yâ şâh-ı merdân
Eyâ Selim Hoca, ya Baba Selmân
Ebû Bekr-i Sıddîk, ya Ömer, Osman
Bu kulun maksadın bergil dediler (s. 33/4)²⁹

"Dünyâ hey" şiirinde ise dünyanın geçiciliği ve vefasızlığı anlatılır. Dünya, başta Hz. Muhammed, Harun, Karun, Süleyman gibi bütün büyük şahsiyetleri yutmuş, yok etmiştir:

Köpleri yok ettin kâni yuvuttun
Muhammet Hak resul cânı yuvuttun
Harun Karun Süleyman'ı yuvuttun
Budur senin işin belli dünyâ hey (s. 89/2)

Birçok şiirinde felekten yakıman Mahtumkulu, aşağıda bir dörtlüğü verilen şiirinde de *Emin* ismiyle Hz. Peygamberin, Süleyman ve İsâ gibi diğer peygamberlerle birlikte, dünyadan zarar görüp göçüp gittiğini ifade etmiştir:

²⁸ Aynı hadisenin Divandaki 2. ve 3. sıradaki şiirlerde de (s.35-37) kısaca anlatıldığı görölmektedir. Diğer bir şiirinde ise Şah-ı Nakşibend'in bâde sunduğunu anlatmaktadır. Bkz.s.523.

²⁹ Burada gösterilen rakamlar Himmet Biray'ın neşrettiği *Mahtumkulu Divanı*, Ankara 1992'ye aittir. İlk rakam sayfa, ikincisi dörtlük veya beyit numarasıdır. Kitaptaki dil ve imlâ özellikleri burada aynen korunmuş ve açıklama yoluna gidilmemiştir.

Felek vurur boldu ger tapsa çemin
Azîmden lertzândır âsmân u zemîn
Ol Süleymân, İsâ, Me'ti hem Emin
Barı ötti görüp ziyan felekten (s. 90/4)

“Şifâ ver” başlıklı Allâh, peygamber ve erenlerden şefaât ve şifâ dilendiği şiirinin ilk bendinde ise şair, Hz. Peygamber’in *Mustafâ* ismiyle ve “fahr-i cihân” sıfatıyla anıldığını belirtir:

Bu çölde rahm eyle garip halime
Ademi yaratan Sübhân şifâ ber
Çok ızalı dertli şirin canıma
Ya Mustafa fahr-ı cihân şifâ ber (s.92/1)

“Günâhım güzêşt eyle” (günahımı geç, bağışla, affet) nakaratlı 7’li hece vezniyle yazdığı şiirde ise “*Ahmet*” hürmetine günahından geçilmesini, bağışlanmasını ister:

Biz bîçâre ümmetin
Ümmet-i Muhammedin
Hürmetine Ahmed’in
Günâhım güzêşt eyle (s. 104/1)

Beyitlerle yazılan 150. sayfadaki şiirde ise sevgilinin vasfının “levlâk..” olduğu, bir kelimeyle, meşhur kutsi hadise yer verilerek açıklanır³⁰:

Bu dergâhı durur kurbet, erer ol hâdi-yi vahdet
Muhabbetin makamında onun ez vasfı lövlâdır (s. 150/2)

“Öylengin” (evlen/in) şiirinde mizahî bir biçimde anlattığı evlilikle insan hayatında nelerin değiştiği anlatılırken son dörtlükte evliliğin peygamber sünneti olduğu belirtilir:

Mahtumkulu, gezip her tay,
Etmezdin cihânda pervây
Peygamber sünnetin bercây
Kılayın desen, öylengin (s. 171/3)

Çilim ve *nas*, şiirlerden o yörede yaygın olduğu anlaşılan sigara, tütün, tönbeği türü içilen, çiğnenen yahut dil altına konulan keyif verici, bağımlılık yapan sağlığa zararlı maddelerdir. Şairin bu maddelerle ilgili toplam altı şiir yazması, bu konuda ne kadar dertli olduğunu gösterir. Şair, bu zararlı maddelerden insanları korumak için çoğu zaman dinî bilgilerden yararlanır.

³⁰ Sonraki beyitte o sevgilinin “felekler merdiveni, yeryüzü gölgesine muhtaç ve iki ayakkabısının arşın tepesinde yüce tac olduğu” söylenerek miracına işaret edilir.

Bunlara helal diyenlerin dinden çıkabileceğini söyler. Allâh'a ve peygambere inanan insanların bunları kullanmaması gerektiğini ifade eder. "Naskeş" ve "çilimkeş" dediği bu maddeleri kullananlara öğüt vererek sağlık ve insanlık için bunların ne kadar zararlı olduğunu anlatırken aynı zamanda bunların haram olduğunu, peygamberin bu konuda hadisleri bulunduğunu da söyler:

Yalancı dünyada isteme vefâ
 Od iymek (yemek) olurmuş bî-zevk u safâ
 "Dûd-keşler ümmet del" dedi *Mustafâ*
 Hayıftır cânına çilim çekmegil (s. 211/4)
 Çok hadis ayttı *Muhammed* nas haramdır nas haram³¹ (s. 217/3)

Şiirlerinin birçoğunda öğüt konusunu işleyen Mahtumkulu, bazen Hz. Peygamber'in hadislerinden de yararlanır. Aşağıda yoldaşına/komşusuna bakmayan kişiden peygamberin bile şikâyet ettiği anlatılırken şiirin son dörtlüğünde ise "ya hayır söyle, ya sus" hadisine işaret vardır:

Peygamber bîzâr³² yav (düşman) günü
 Yoldaşa bakmayan erden (s. 228/5)
 Mahtumkulu yangıl öçgil
 Ya lâl otur ya dür saçgil
 Bir kuyruksuz ittir kaçgil
 Nasihat yokmayan erden (s. 229/2)

Yukarıdaki dörtlük ve beyitlerde Hz. Peygamberin Ahmet, Muhammed, Mustafa, Fahr-ı cihân gibi isim ve sıfatlarını kullanan Mahtumkulu, aşağıdaki şiirde, onun "hayru'l-beşer" unvanına yer verir.

Bu sözleri dedi ol Hayru'l-beşer
 Duzahtan yakıcı bu felek yeser (sinsi, kahbe)
 Adem oğlun eylep bunda serbeser
 Bakın özü rahat yatıp baradır (s. 261/5)

³¹ Bu maddelerin ne olduğunu sanal dünyada araştırırken Türkmenistan'daki pek çok sitenin Mahtumkulu'nun bu şiirlerine yer verdiğini gördük. Bunlardan bazıları için bk. <http://www.talyplar.com/9430-magtymguly.html>; <http://www.tkm.8m.net/magtymguly3.htm>; <http://www.teswirler.com/index.php?q=blog&view=11237>; http://www.magtymguly.org/Magtimguli_PIRAGI.html 01 Temmuz 2011, saat.00.38

³² Şu mısralarında da benzer bir düşünceye rastlıyoruz:
 Hak, peygamber, halk bîzârdır
 Sözü itibarsız erden (s.341/4)

Aşağıdaki dörtlükte ise peygamber ümmeti³³ olmak için zorla değil severek ibadet edilmesi gerektiği söylenirken ilginç bir de atasözü kullanılır:

Oku beş vaktini boluver müftü
Eğer bolacaksan resul ümmeti
Zor bilen ibersen koy(u)na bir iti
Kurt gelen koyna assısı bolmaz³⁴ (s. 279/2)

Mahtumkulu'na göre sözden anlamayana âyet desen, peygamberin hadisini önüne koysan yahut sözü yüksek sesle kulağına da koysan, yine de o sözler kulağının dışına bile değmez. Anne babasının sözünü tutmayan, onları incitenlerinse duası bile kabul olmaz:

Anlamaza âyet sözlerin desen
Peygamber hadisin önünde koysan
Kıymazlıkta bin söz kulağna koysan
Ol sözler kulağın dışına değmez

İncitse oğlu kız ana atasın
Tövbe kılmay, Hak geçirmez hatasın (s. 360/4-5)

Mütessa' (dokuzlu) nazım şekli ile ve aruzla yazdığı bir şiirinde, kıyamet âlâmetlerinin ortaya çıktığını söyleyerek bundan şikâyet eder³⁵. Şair, yaşlıların bile peygamber sözünden haberi olmadığını, bu durumda mahşer günü peygambere ne cevap verileceğini bilemeyeceklerini anlatır:

Tanrı peygamber sözünden bî-haberdir pîrlər
Rûz-ı mahşer Hak resûle ne cevabın bereler (s. 426/1-8)

Muhammed ümmetinin dürüst, temiz ve ona layık olması gerektiğini söyleyen Mahtumkulu, yoksa yarın mahşer gününde Hz. Peygamber'in yüzüne bakamayacaklarını ve ümmetin ondan utanacaklarını söyler ve toplumu uyandır:

³³ Aşağıdaki mısralarda ise Muhammed ümmetinin çalışıp mal mülk sahibi, varlıklı olması gerektiği, aksi taktirde kardeşin bile yabancı olacağı üzerinde durulur:
Muhammed ümmeti malsız bolmasın

Malsız bolsa, doğan kardeş yâd bolur (s.380/1)

³⁴ "Köpeği zorla sürüye göndersen kurt geldiğinde koyuna faydası olmaz" şeklinde çevirebileceğimiz bu söz Anadolu'da "gönülsüz davara giden it ya canavar getirir sürüye ya kurt" söylenmektedir.

³⁵ Aşağıdaki mısralarda da "peygamber makamında oturan kadıların (bile) para için (halka) el açmaya başlamasını" bir kıyamet alameti olarak değerlendirir:

Peygamber ornunda oturan kadı
Para için elin aç başladı (s.446/2)

Yüzünü görmez Muhammed sen gibi pis ümmetin (s. 489/2)
Ol Muhammed karşısında hem uyalgay sen o gün (s. 490/1)

Muhtemelen atasının (baba, ağabey) ölümü üzerine yazılmış “Atamın” başlığı verilen şiirinde ise onun gündüz oruçlu, gece uykusuz, yediler, kırklar, nücebâ ve nukebâ ile komşu, “peygamberin eli elinde olan”, onun yolunda örnek bir kişi olduğunu anlatır:

Derdi: dünya durmaz, ömre bâkî yok
Gündüz rûze, gece bolsa uyku yok
Münkir bilmez, muhlislerin şek(k)i yok
Peygamber destidir desti atamın. (s. 508/3)

Sayfa 528'deki babası ile karşılıklı soru cevap tarzında “ayittıkları” (söyledikleri) bir şiirde, Hz. Peygamber'in Hayber'de kaç defa harbettığı sorusuna, “yedi defa” diye cevap verdiğini görüyoruz.

Hakkın resulü peygamber
Hayberde neçe uruştu
Hayber dağında peygamber
Çün yedi aylap uruştu (s.528/1-2)

Bazı peygamberlerin kıssalarından ve mucizelerinden bahsedilen şiirde ise Hz. Peygamberin diktiği kuru fidanların bile hurma verdiği, (parmağının işaretile) gökyüzünde ayı ikiye böldüğü ve Kureyşlilerden ne cefâlar çektiği anlatılır:

Hurma dörep huş ağaçtan
Ay bilen ay böldü arştan
Resûlûllâh ol Kureyş'ten
Ne cefâlar çekti geçti (s.536/5)

Mahtumkulu Dîvânı'nda müstakil olarak baştan sona Hz. Peygamberi öven ona sevgisini bildiren yegâne şiiri ise s. 478-479'da bulunan “Seven dek sevmişim seni” nakaratlı 8'li hece vezni ile yazılan samimi ve lirik şiiridir. Şiirde Yûsuf u Zelihâ, Leylâ ve Mecnun, Ferhâd u Şirin, Seyfû'l-Melik, Varaka ve Gülşah, Âşık Nevruz ve Gül ü Ferhar, Vâmık u Azrâ, Arzu ile Kanber, Tâhir ile Zühre, Âşık Garip ile Şah Senem gibi ünlü âşıkların adları tek tek anılarak “bütün bunların sevgililerini sevdiği gibi seni sevdim” denilir. Bunlardan farklı olarak şiirde geçen üç şey vardır: Biri dervişlerin Kadir gecesini sevdiği, diğeri İbrahim'in sarayını sevdiği gibi, öbürü de ay, güneş, yer ve göğün (yani bütün evrenin) sevdiği gibi sevdiğini söylemesidir. Şiir, sade ve samimi bir dil ve üslupla âşıkâne duygularla yazılmıştır. Şiiri günümüz Türkçe'sine şu şekilde

çevirebiliriz:

“Ey Sevgili! Sen gerçekten Hak resûlüsün. Dervişlerin Kadir gecesini sevdiği gibi sevmişim seni. İbrahim (Ethem) gibi bütün İrani seyretsem gezsem dolaşsam da onun sarayını sevdiği gibi sevmişim seni. (İbrahim Ethem çok sevdiği sarayını yine sevdiği Allâh yoluna tamamen terk etmişti.) Kenan’ı yurt edinen Yakup peygamberin oğlu Yusuf, Mısır azizi olmuştur. Ben işte Yusuf’un Züleyha’yı sevdiği gibi sevmişim seni. Bütün bu yalan dünyaya şöhreti yayılan aşkın temeli Mecnun’un peri yüzlü Leylâ’yı sevdiği gibi sevmişim seni. Sevdiğine kavuşmak için dağları delen Ferhat’ın Şirin’i sevdiği gibi seni sevmişim. Dünya malı beni eğdi(ği için) aşkım kemâle ermedi. (Fakat) Seyfü’l-Melek’in Mâh Cemâli sevdiği gibi seni sevmişim. Sevgi nişanı yaygın, Yemen’in dört köşesini dolaşan Varka’nın Gülşen’i sevdiği gibi seni sevmişim. İhtiyarı elinden giden, sabrı kararı kalmayan Vamık’la Azrâ’nin birbirini sevdiği gibi seni sevmişim. Yeryüzünde Anadolu’nun bütün ovalarını gezip dolaşan, Hakk’ın borcunu veren Kanber’in Arzu’yu sevdiği gibi seni sevmişim. Dünya’yı sevmeyen (ya da dünyada mekân tutmayan) dünyada dostu sevdiği kalmayan tıpkı Tahir’in Zühre’yi sevdiği gibi seni sevmişim. Bu dünya kimi koymuştur ki? (Bu dünyada kim kalmıştır ki!) (Öyleyse dünyadaki) beş günlük zamanı iyi geçirin. Aşık Garip’in Şah Senem’i sevdiği gibi seni sevmişim. Mahtumkulu dünya fani. Geçti gitti (Zaloğlu) Rüstem(ler) hani? Ay, güneş, yer ve göğün seni sevdiği gibi seni sevmişim. (Dünya her ne kadar değişse, geçip gitse de benim sana sevgim değişmeyecek, hep devam edecektir.)”

Birkaç şiirinde anlattığına göre O, şairliğini bir anlamda Hz. Peygamber’e borçludur. Çünkü onu ve diğer din büyüklerini rüyasında görmesi ve Hz. Peygamberin emriyle kendisine bade içirilmesi sonucunda büyük makamlara ermiş, âdeti duygusal patlamalar yaşamış ve şair olmuştur. Dünyadan göçüp giden büyük şahsiyetler zikredilirken en başta Hz. Peygamber’e yer verilir, dünyanın ona bile kalmadığı, çok çileler çektiği, fani olduğu anlatılır. Dua ederken Allâh’ın güzel isimlerinden sonra Hz. Peygamber’i vesile edinerek onun hürmetine şifa istenilir. Ümmetin ona layık olması, utanılacak durumlardan kaçınması, peygamberin emrine göre ana babaya itaat edilmesi, beş vakit namazın kılınması, kimi çile ve zorlukları olsa da sünnet üzere evlenilmesi, ya hayır konuşup ya susulması, ümmetin maddî güce erişmesi, komşuya iyi davranılması gerektiği üzerinde durulur. Tütün tönbeği ve ağızda çiğnenen uyuşturucu benzeri otları kullanmanın çok yanlış olduğunu söyleyen şair, bu konularda peygamberin hadisi olduğuna inanır. Bunu kullananların onun ümmeti olamayacağını söyler. Şiirlerinde Hz. Peygamberin Ahmet, Muhammed, Mustafa ve Emin ismi dışında Fahr-i cihan ve Hayru’l beşer gibi bazı isim ve unvanlarını da kullanan şair, O’nun diktığı kuru hurmanın yeşermesi ve parmağıyla ayı ikiye

bölmesi gibi bazı mucizelerine de yer verir. Baştan sona her dörtlüğünde Hz. Peygamber'i sevdiğini söyleyerek aşkını ve sevdasını tekrar ettiği sade, ama samimi ve âşikâne duygularla yazılan şiirinde ise onun Hz. Peygambere olan sevgisini yoğun ve toplu biçimde görme imkânı buluruz.

Sonuç

Aynı yüzyılda farklı bölge ve ülkelerde yaşayan, lehçeleri farklı ama aynı dili kullanan aynı inancı paylaşan iki büyük mutasavvıfın divanlarına toplu olarak baktığımızda ikisinin de Hz. Peygamber'e olan muhabbetlerini çeşitli vesilelerle pek çok defa dile getirdikleri görülmektedir. Bunlardan İ. Hakkı Erzurumlu, daha çok Hz. Peygamber'in gece namazı, güzel huy ve hilyesine dikkat çekerken Mahtumkulu, ümmetin ona karşı görev ve sorumlulukları gibi daha çok sosyal ve toplumsal konulara yer verir. İ. Hakkı Hazretlerinin, Divanı'nda pek çok hadis metnine, kısa da olsa yer vermesine karşılık Mahtumkulu'nun daha çok hadisleri anlam bakımından ele aldığı anlaşılmaktadır.

Mahtumkulu'nun, daha çok halk şiirinde görüldüğü gibi, peygamberin emriyle rüyada bade içerek âşik/şair olmasına karşılık İ. Hakkı'da böyle bir durum görülmez.

İ. Hakkı Divanı'nda maniler ve bazı müfretler dışında heceyle yazılmış şiir bulunmazken, Mahtumkulu'nun şiirlerinin, bazı musammatlar dışında, hemen tamamı heceyle yazılmıştır. Dili, üslûbu, konuyu ele alış şekli, estetik zevk ve edebî anlayış bakımından Mahtumkulu, halk şiirine daha yakın bir çizgide dururken; İ. Hakkı, Divan şiiri ve tasavvufi şiirin ortasında değerlendirilir ve halk ve divan şiiri arasında bir köprü görevini görür.

Bütün bu dil, üslûp ve vezin bakımından farklı görüş ve düşünceleri olsa da muhteva ve muhtevayı ele alış bakımından aralarında fazla bir fark yoktur. Allâh, peygamber, kâinât, insan ve aşk anlayışı bakımından aralarında büyük bir benzerlik vardır. Nitekim Hz. Peygamber inancı ve sevgisi konusunda ortak olan iki büyük sûfi (iki şairin de Nakşî olduğu konusunda bilgiler vardır) şair, konuyu ele alış bakımından bazı farklılıklar da gösterirler. Ancak vezin, şekil ve üsluptaki farklılara rağmen mana ve muhtevada büyük bir ayrılık olmayıp çoğunlukla bir birlik ve beraberlik içerisindedirler.

KAYNAKÇA

AKAR, Metin, *Türk Edebiyatında Manzum Mi'rac-nâmeler*, Ankara 1987.

ARNAZAROV, Seyitnazar, "Mahtumkulu Firâkî (1733-1798) *Diyanet Aylık Dergisi*, S.161, s.11, Ankara 2003.

ARTUN, Erman, *Dini-Tasavvufî Halk Edebiyatı*, Ankara 2002.

BİRAY, Himmet, *Mahtumkulu Divanı*, Ankara 1992

ÇAĞRICI, Mustafa, İ. Hakkı Erzurûmî, *DİA*, C.21, İstanbul 2000, s.305-311

- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed, *Necâti Bey Divânı'nın Tahlili*, İstanbul 1971.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil, "Eski Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1998.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara 1988.
- ÇELİK, Ejder, "Mahtumkulu: Hayatı ve Şair Kimliği", *Türk Dili* Dergisi, Kasım 2008, S.683, s.471-473, Kaşgarlı Mahmut özel sayısı. Ankara.
- DEMİRBAĞ, Ömer, *Divan Şiirinde Hazret-i Muhammed*, Y.Ü.Fen-Ed.Fakültesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 1991
- Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Divân*, (Haz. Turgut Karabey- Numan Külekçi), Erzurum 1997.
- GÖKÇE, Cüneyt, "*Mevlânâ'da Peygamber Sevgisi*", Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu (26-28 Ekim 2007, Şanlıurfa): *Bildiriler I*, Şanlıurfa, 2008, s.297-302
- GÜNGÖR, Zülfikar, "Hulûsî-i Daredevî Divânı'nda Hz. Muhammed" (S.A.V.), *Hulûsî Efendi Güldestesi*, s.23-44, Ankara 2003.
- GÜNGÖR, Zülfikar, *Türk Edebiyatı'nda Manzum Hilye-i Nebevîler, ve Nesimî Mehmed'in Gülistân-ı Şemâil'i*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2000.
- GÜZEL, Abdurrahman, "Peygamber Hakkında Yazılan Türler", *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, 2.b., Ankara 2004.
- İSEN, Mustafa ve diğerleri, "Türler" *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, 2.b. Ankara 2003, s.245-265.
- İSEN, Mustafa, "Türk Edebiyatında Peygamber Sevgisi", *Öteleden Bir Ses Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*, Ankara 1997.
- KAHRAMAN, Alim, "Mahtumkulu", *DİA*, C.27, s.393-394. Ankara 2003.
- KAPLAN, Mahmut, "Divan Şiirinde Hazret-i Muhammed", *Köprü* dergisi, S.74, İstanbul 2001, s. 106-117.
- KARAHAN, Abdülkadir, *İslâm Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, İstanbul 1991.
- KURNAZ, Cemal, "Dinî Edebiyatta Türler", *Divan Edebiyatı Yazıları*, Ankara 1997.
- LEVEND, Ağâh Sırrı, *Ümmet Çağı Türk Edebiyatı*, Ankara 1962.
- MENGİ, Mine, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 4.b. Ankara 1997.
- MERMER, Ahmet ve diğerleri, *Eski Türk Edebiyatı Giriş*, Ankara 2006.
- OĞUZBAŞARAN, Bekir, *Tanzimattan Günümüze Türk Edebiyatında Türk Şiirinde Hz. Muhammed*, Y. Ü. Fen-Ed. Fakültesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Van 1992.
- PEKOLCAY, Neclâ, *Süleyman Çelebi, Mevlid (Vesiletü'n-Necât)*, İstanbul 1992.
- TOK, Vedat Ali, *Türk Şiirinde Hz.Muhammed*, Kayseri 1997.
- TOLASA, Harun, *Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973.
- UZUN, Mustafa, *Diyanet İslam Ans. (DİA)*, Hz. "Muhammed" maddesi, "Türk Edebiyatında Hz. Muhammed" C.30, s.448-482.
- YENİTERZİ, Emine, *Divan Şiirinde Na't*, Ankara 1993.
- YILMAZ, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2000.
- YILMAZ, Mehmet, *Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1992.